

РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТЬ “МЕРТВА” ТА “ЖИВА” ДУША В ТВОРЧОСТІ М.ГОГОЛЯ**

На межі тисячоліть особливого значення для людини набуває проблема її подальшого буття, реалій існування в межах наступної системи тисячолітніх координат. Стає все більш очевидним, що криза, яку переживає сучасна культура, є насамперед проявом антропологічної кризи, кризи людини і того типу свідомості, що ґрунтується на її споживацькому ставленні до світу та до інших людей. Усвідомлення цього передбачає зміну світоглядно-ціннісної парадигми, що, у свою чергу, потребує ґрунтовного вивчення тих традицій філософсько-етичної і релігійної думки, які можуть стати важливою складовою процесу формування духовно-морального базису вітчизняної культури.

Безумовно, особливої уваги в цьому плані заслуговує творчість Миколи Гоголя, який гостро відчував трагічну розірваність існуючого світу та душі людської і в своїй творчості шукав шляхів набуття людиною адекватних її призначенню духовних засад власного існування. Слід відзначити, що творчість вітчизняного мислителя стає предметом дослідження вже на початку ХХ століття у філософів, які шукали в його працях підґрунтя для формування власних релігійно-етичних поглядів (Д.Мережковський, М.Бердяєв, Л.Шестов). Прагнучи з'ясувати місце М.Гоголя в історії української філософії, до його поглядів звертався Д.Чижевський, а пізніше Г.Грабович. Серед сучасних дослідників його творчості, які особливу увагу приділяють релігійно-етичним та естетичним поглядам мислителя, слід назвати, А.Лазареву, В.Малахову, М.Поповича. Враховуючи зроблене іншими дослідниками, автор даної статті за мету ставить з'ясування морально-етичного змісту понять “мертва” та “жива” душа, які є провідними у гоголівській філософії, за їх допомогою означити віхи духовного зростання, оновлення людської особистості.

За відсутності у Миколи Гоголя завершеної системи філософсько-естетичних чи релігійно-етичних ідей, немає підстав

заперечувати цілісність його світогляду, свідченням чого є наявність основних, стрижневих тем, які визначають напрями його духовних пошуків. “Діло моє, - як зізнається сам мислитель, - про яке передусім має думати кожна людина... - душа і тривке тіло життя” [Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями // Гоголь Н.В. Полн. собр. соч.: В 14-ти тт.- М., 1952.- Т. 8.- С. 299], жива душа (екзистенція) в її повноті й достовірності. Теми, як ми бачимо, співзвучні виразним тенденціям української релігійно-філософської традиції з її спрямуванням до пізнання духовної сутності людини.

Проблема розірваності людської особистості, трагізму існування людини проходить через всю творчість Гоголя, знаходить своє відображення перш за все в критиці ницості (“пошлости”) людської. Причому, це поняття ним пов'язується не тільки з зовнішнім образом людини та притаманними йому негативними рисами, а й із її внутрішнім світом та необхідністю його естетичної та релігійно-етичної оцінки. Авторська увага тут зосереджена на контрасті того, що приховано в кожній людині та її зовнішньою нікчемністю. У ницості його відштовхує в першу чергу самовдоволення, заспокоєність, “заперечення усіх глибин і вершин”, “остаточне утвердження на низинній площині” [Бердяєв Н.А. О назначении человека. – М., 1993. – С. 158], безтурботне занурення у свій нікчемний маленький світ, при тому, що людина призначена до того, щоб йти вперед, духовно зростати. У ницості висвітлюється протиріччя між наявним в кожній, навіть нікчемній, людині “поетичним вогнем”, “незайнятими силами”, котрі не породжені зовнішнім життям та цивілізацією, а живуть в душі людини споконвіку й покликані спрямовувати її до прекрасного - краси й добра, та її зовнішньою порожнечою, “омертвінням” душі людської, оповитої дріб'язковими потягами і пристрастями. Гоголь не перший відчув це, але саме він зосередив увагу на цьому контрасті і, за словами Д.Мережковського, розпочав боротьбу з вічним злом, “безсмертною ницістю людською”, за вічне благо, битву людини з чортом; саме він започаткував тему “ницості ницої людини”, людини, яка вирішивши жити тільки в рамках емпіричного існування, втрачає себе, перетворюється на “мертву душу”. Ця песимістична картина сучасного йому життя викликає у Гоголя прагнення оживити душі, роздмухати у людини жар у душі, де він починає згасати, показати, що прекрасна душа є природно-прекрасною метою для людини.

Всупереч досить поширеним в дев'ятнадцятому столітті просвітницьким уявленням, Гоголь вважає, що саме душа, а не розум утворює осереддя людської сутності; тут серце постає як ключ до

* Марченко О.В. – кандидат філософських наук, доцент Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького.

** © Марченко О.В., 2003

“господарства душі”, її мандрівок у вічність, сферу добра й краси. Чи не найстрашнішою загрозою в цьому зв'язку йому видається “гордість розуму”. Орієнтації на вдосконалення розуму людини він протиставляє започатковану в українській духовній традиції ідею повноти людського життя, ідею “просвітлення” душі, морального преображення людини.

У 1836-1840-х роках Гоголь відзначає “великий перелом” в собі, позначений розумінням того, що писати про вищі почуття людини не можна на основі тільки уяви, що потрібно містити в собі самому хоча б невелику частку цього, тобто й самому “треба стати кращим”. Мислитель переконаний, що будь-яка істина тільки тоді має право бути проголошеною, коли стала екзистенційною, особистісною для письменника, в решті випадків потрібне “утримання від творчості”. Переворот цей послужив початком діяльності, спрямованої на самовиховання і самовдосконалення, без свідомого здійснення якої він не мислив подальшого розвитку себе і як письменника, і як людини. Гоголь ставить перед собою завдання глибше усвідомити свою всезагальну людську природу, пізнати “природу людини взагалі і душу людини взагалі”, і на цьому шляху, як відзначає пізніше в “Авторській сповіді”, він “прийшов до Христа, побачивши, що в ньому ключ до душі людини” [Гоголь Н.В. Авторская исповедь // Гоголь Н.В. Полн. собр. соч.- Т. 8.- С. 443].

Гоголь звертається до праць отців та святих і подвижників християнської віри, в них плекає свій життєвий ідеал, у них шукає шлях до внутрішнього вдосконалення і до поступового духовного сходження. Він занурюється в себе, в свої переживання, віддається релігійному життю в собі, прагне закріпити живе відчуття Бога і до кінця усвідомити залежність свою від Бога. У цей час у листі до О.Й.Смирнової звучать слова, які відображають його внутрішній стан: “*Душа* захопила мене усього, і я побачив так ясно, що без устремління моєї душі до її вищої досконалості не в змозі я був спрямувати жодної своєї здібності, жодної сторони свого розуму на благо і на користь своїм побратимам, і без цього виховання душевного усяка праця моя буде тільки відносно блискучою, але марною по суті своїй” [Гоголь Н.В. А.И.Смирновой. 28.11.1844 г. // Гоголь Н.В. Полн. собр. соч.- Т. 12.- С. 434].

Гоголь починає перегляд поглядів на людей з самого себе, через свій екзистенційний досвід, оскільки християнство, на його думку, може увійти у світ тільки через особистість. Преображення світу починається з преображення людини, і щоб поліпшити світ,

виправити його, потрібно над усе взятися за господарство душі людської, визволити людину від хвороби смерті її душі. До Бога, продовжує Гоголь, не можна прийти повз людей; треба починати прямо з себе, а не з загальної справи. Болісно розмірковуючи над метафізичними проблемами зла, він доходить висновку, що зло й брехня глибші від переходу соціальних форм і мають свою реальність у самій глибині життя. Зовнішні реформи можуть бути ідеальними, говорить письменник, але не сприяти “загальній справі”, - завжди і всюди важлива людина, особистість. Ключ до світу, до життя лежить у власній душі людини; бо “там закон всього і всьому: знайди тільки спершу ключ до своєї власної душі; коли ж знайдеш, тоді цим же самим ключем відімкнеш душі усіх” [Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями.- С. 248].

Рішуче протиставляючи зовнішнє і внутрішнє життя, Гоголь зазначає, що треба мати “непорушний якір”, бо всі речі на світі приречені на загибель, людина мусить мати всередині центр, спершись на який вона могла б подолати й самі страждання і горе життя. Таким центром, на думку мислителя, є Бог, в якому впевненість і міцність, сам сенс людського існування, бо “хто з Богом, той дивиться світло вперед і є вже в теперішньому творцем блискучого майбутнього” [Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями.- С. 313]. Бог же вказує людині і “своє місце” у світі, на якому вона може йому послужити. Втрата зв'язку з цим центром - утрата мети життя, свого божественного призначення. Оскільки, як вважає Гоголь, “зовнішнє життя поза Богом, внутрішнє життя у Бозі”, то пізнання Бога - це самопізнання: треба, заглиблюючись у себе, спитати й дізнатись, які в нас приховані грані корисні й потрібні світові.

Відкриття, які робив для себе Гоголь, “найглибинніші одкровення, добуті шляхом особистих, безумовно тяжких, страждань” [Боцяновский В.Ф. Богоискатели.- СПб., 1911.- С. 86], зумовили надзвичайну потребу викласти своє “позитивне” відчуття світу, свою віру у можливість загального преображення, що і здійснилось виданням книги “Вибрані місця із листування з друзями” (1847), книги, яка, за пізнішим визнанням письменника, стала своєрідним ключем до всієї його творчості.

Особливого значення Гоголь надавав новому розумінню людської душі, шляхам особистості в її духовному зростанні. За умов, коли на думку письменника, “диявол виступає уже без маски”, тобто як чиста злоба, яку не можна звести тільки до неосвіченості та душевних пристрастей, коли, за словами В.Зеньківського, “релігійне

відчуття навислої над світом трагедії спалює його душу” [Зеньковский В.В. Русские мыслители и Европа.- Париж, 1955.- С. 60], Гоголь вважає за необхідне своєю книгою показати ідеал можливості робити добро. Ця можливість робити добро, на думку мислителя, закладена в самій людині, в усвідомленні тієї величезної сили свободи, якою вона наділена по відношенню до своєї природи, свого емпіричного складу. Динамізм, який іде з глибини духовного життя, вважає він, здатний творити чудеса з людською душею. Із свого раннього поклоніння перед естетичними силами душі Гоголь виніс глибоке переконання в творчій могутності естетичних переживань, у їх здатності до преображення людини, спрямування її до високого й величного, до звільнення від усього дріб'язкового. Кожній людині притаманний ліризм, своєрідний апофеоз естетичних рухів в душі, на основі якого Гоголь прагнув побудувати і свою релігійно-романтичну мрію про преображення людей, про преображення всього життя, “перетворення непоетів в поетів” (а поет сприймається в цьому контексті як вища стадія розвитку душі людини). Таким чином, “спрямовуюча сила душі”, якщо вона спалахує любов'ю до добра, наділена творчим динамізмом; звідси думка Гоголя, що “кожна людина вимагає ліричного звернення до себе”, що кожна людина потребує того, щоб її закликали до руху “вперед”.

Своєрідним закликом до релігійно-моральної активності і стають листи та праці Миколи Гоголя. Людина повинна пробудитись від душевного сну, говорить мислитель, відмовитись від пасивного очікування кращої долі та стати активним творцем свого особистого життя. Бог, на думку Гоголя, очікує від людей не стільки молитов, скільки реальних справ, котрі і є, по суті своїй, істинна молитва та істинне богослужіння; діяльність в миру на користь людям і є угодною Богові справою. Молитва, на думку мислителя, є не чим іншим як процесом мобілізації духовних сил і здатності людини до здійснення найважливіших справ. Суспільне покликання людини, з погляду Гоголя, співпадає з Божественним покликанням. І тут підпорядкування волі Божій розглядається ним як прояв моральної свободи людини.

Діючи цілеспрямовано і з розумінням “свого місця” і призначення у світі, розвиваючи свої здібності, людина живе “в Бозі” життям внутрішнім. Гоголь протиставляє йому життя “зовнішнє”, без Бога, коли немає духовної зібраності і зосередженості у справах, коли людина під дією пристрасних бажань підкоряється стихії життя. “Внутрішнє” життя зовсім не означає у Гоголя замикання в собі; це є життя, цілковито спрямоване на користь ближнім, коли людина, за-

бувши про себе, починає жити для інших. При зосередженні усіх зусиль на виконанні обов'язку в такому його розумінні у людини не залишається бажань, які б не співпадали з її божественним покликанням, переконаний Гоголь, і її воля зіллється з волею Всевишнього. І в цьому полягає щастя людини. Воно залежить від нас самих, говорить письменник, від виконання наших обов'язків, від нашої здатності будувати його на любові до Бога, на засадах вічності; тільки тоді щастя стане можливим. Пізнаючи себе, ми знаходимо душевний спокій, що досягається добросовістю й мудрістю, яку мислитель розуміє як поєднання віри та любові, що вносить гармонію в людське існування - з усім світом, з іншими людьми, і допомагає збагнути сокровенну божественну суть буття, оволодіти божественною істиною, в якій таємниця людського буття взагалі, власного “я” зокрема.

Тема духовного преображення, служіння добру, красі, правді складає зміст не тільки особистих шукань Миколи Гоголя – “він болісно шукав Бога і з мукою вірив, що Його знайшов” [Боцяновский В.Ф. Богоискатели.- С. 91] - та його морально-проповідницької діяльності, а набуває і свого образного втілення. Власне, художня “побудова” цього періоду тісним чином пов'язана з його особистим духовним будівництвом, з усвідомленням того, що лише екзистенційна творчість письменника, його особистісне “буття-в-істині” здатне викликати екзистенційне сприйняття авторської істини читачем. Центральна для Гоголя тема преображення “мертвої душі” в “душу живу” виливається на сторінки його поеми з досить показовою назвою – “Мертві душі”. Тут саме поняття “мертвої душі” пов'язується не тільки з сюжетною лінією, і навіть не з спрямованістю душі до “зовнішнього життя”, її духовною тілесністю, а з уявленнями про мертвість душі, підґрунтям яких, ймовірно, стала східно-християнська містика, просякнута гностичними тенденціями, до якої в останні роки життя звертався Гоголь. Тут смерть душі розглядається насамперед в контексті її відірваності від Бога.

Пробудження і відродження душі - у моральнісному плані необхідний процес, але він залежить від свідомого вибору самої людини. Торкаючись теми своєї поеми автор говорить, що велике преображення душ не відбувається відразу, а починається з малого, з того, що може здаватися і не зв'язаним безпосередньо з кінцевою метою цього руху. У Гоголя розвиток символізується дорогою. Причому, це не тільки дорога, що пролягла містами й селами, але й дорога як символ життєвого шляху людини і всього народу, і “шлях до

морально-духовного вдосконалення індивіда й суспільства, і сходження шаблями “лествиці” до божественної премудрості, і піднесення до Бога, здійснюване кожним окремо й усіма разом” [Лазарева А.Н. Духовный опыт Гоголя.- М., 1993.- С. 28].

На жаль, мислителів не судилось реалізувати свій “Левіафан”, свій задум створення “дійсно прекрасної людини”, реального духовного преображення героя “Мертвих душ”. Ним намітились тільки перші кроки до цього. І він дуже гостро переживав цю життєву драму, тому що життя його героїв це його особисте духовне життя, як “історія моєї власної душі”, - писав він [Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями.- С. 292]. Вже зміст та образи збережених глав 2 тому поеми, доповнені роздумами Гоголя про людину в кінці “Вибраних місць...” дають підставу бачити задум твору як зображення діалектичного розвитку людини - шляху від емпіричного буття-в-світі до духовного буття-в-собі.

У найнікчемнішій душі, переконаний мислитель, живе поетичний вогонь, який закритий і звичайно не виявляє себе. Заповненість душі житейською суєтою, відсутність “потреби пробудитися від віковичного сну”, переконання людини, що її сон, її життя і її “загальний світ” є єдина, остання і остаточна реальність, домінанта “зовнішнього” над “внутрішнім” не дає можливості прислухатися до того, що відбувається всередині нас. Людина, котра живе тільки в рамках повсякденного, емпіричного буття, втрачає саму себе, перетворюється на “мертву душу”. Не усвідомивши сенсу свого життя, не оволодівши своєю прихованою внутрішньою сутністю, людина не вийде за межі нищого, емпіричного існування. У межових ситуаціях смерті, страждання, хвороби, приниження, кохання, повсякденної боротьби із злом, із спокусами та утиском “зовнішнього світу” та в повсякчасній боротьбі з самою собою за себе саму гине в людині, за висловом Гоголя, “існуватель” внаслідок прозріння самої себе в середині себе. Вона приходить до усвідомлення себе і світу навколо себе, до свого істинного буття в трансценденції - до Бога. Цей стан людини термінологічно означений Гоголем як “жива душа”.

У творчості Гоголя звучить непереборна віра в духовну велич кожної людини. Вся вона пронизана вірою в людину, сповнена пошуком краси людської. Якщо людина придавлена, відсунута життям, зазначає мислитель, то все одно вона зберігається в душі як потенційна основа преображення людей. У цьому розумінні, Гоголь по-своєму, на свій лад “прокладає шлях для християнського персоналізму” [Зеньківський В.В. Гоголь у його релігійних шуканнях

// Хроніка-2000.- К., 2000.- №37-38.- Ч. I.- С. 417]. Кожна людина, як і суспільство в цілому, може (і повинна) через страждання, які випали на її долю, прийти до співстраждання і, зрештою, - до справжньої любові, проповідником якої і був письменник. Релігія Гоголя - це не релігія туги, абсолютизованого аскетизму, а релігія радості, радості за людину, яка зростає (а якщо не зростає, то буде зростати. Гоголь переконаний у цьому) в чеснотах своїх, поступово вдосконалює свою душу, сприяє її преображенню у своєму поступі до Бога. І в творчості Гоголя, і в самому християнстві скорбота поєднується з радістю духу, печаль уживається з життєрадісним сміхом і перемагається ним, згідно зі словом Писання: “Блаженні засмучені зараз, бо втішитесь ви” (Лк. 6:21).

Проте в духовному досвіді Гоголя з надзвичайною силою звучали й ноти глибокого трагізму, що намітили болісній антагонізм, який з такою силою потім відродився у Ф.Достоевського та В.Розанова, в етико-релігійних розвідках філософів “срібного віку”, зокрема в творчості Л.Шестова та М.Бердяєва. У руслі екзистенційної традиції Гоголь переосмислює ідеї естетичного гуманізму та етики, поглиблює вчення про внутрішній, душевний світ людини, етичний плюралізм та цінність християнської культури. В цьому, на нашу думку, можна вбачати своєрідне продовження сквородинівського бачення людини, що знайшло своє відображення у Гоголя в самостійній, оригінальній “філософії душі”. Наслідуючи вчення Г. Сквороди про “серце” як суму активностей живої душі, він наповнив глибоким змістом поняття власної філософсько-антропологічної концепції – “жива душа”, “мертва душа”: людина - це просвіток буття, який насичений існуванням, спрямованим до надіндивідуальних вартостей, до Бога.

Думки вітчизняного мислителя є надзвичайно близькими духовним пошукам сучасної людини, яка шукає свій шлях до морального ідеалу. Віра в людину, в здатність її до преображення себе і світу, у можливість її самореалізації не в світі “мертвих”, а в світі “живих” душ в своїй трансцендентальній спрямованості до вищого, духовно досконалого і зараз є дієвою моральною спонукою бути кращим.